

HILARIUS 4. HIMNUSZA: *DE CHRISTO – KRISZTUSRÓL*

ADAMIK TAMÁS

Buzna Viktor *De Christo (Krisztusról)* címen közöl egy negyedik himnuszt is Hilariustól, azonban rövidebben ismerteti, mint az első hármat. Mindenekelőtt jelzi, hogy e himnuszról az *Analecta Hymnica* LI. kötetének 266. oldalán lehet többet megtudni. Majd forrásaiként felsorol 10 kódexet ábécé sorrendben: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K. Megemlíti még a *Codex Sangallensis 567.-et* a VIII. századból, továbbá megjegyzi, hogy ez a himnusz megtalálható még Thomasiusnál, A. F. Vezzoni kiadásában (Róma, 1747: „a II. kötet 405. oldalán írva van: »Ezt a himnuszt említi Beda«”); és az a) megjegyzésben olvasható: „Erről a himnuszról Hinkmar ezt mondja *De una et non trina Deitate* című könyvében: »Ezt az igen szép evangéliumi himnuszt Szent Hilarius, poitiers-i püspök szerezte.«”¹

A NEGYEDIK HIMNUSZ FELÉPÍTÉSE

Buzna Viktor teljes terjedelmében közli ezt a 34 versszakból álló himnuszt, amelynek versformája trochaikus tetrameter. Az egyes versszakok két trochaikus tetrameter sorból vannak felépítve úgy, hogy a szerző megfelel a sorokat, s így négy sorból álló versszakok jönnek létre. E 34 versszakos terjedelemben Hilarius elbeszéli Jézus Krisztus egész életét, születésének megjövendölésétől kezdve halálán és feltámadásán keresztül egészen mennybe meneteléig. Krisztus életében hat rész különíthető el.

Az 1. rész a bevezetés, amelyben Hilarius felszólítja híveit, hogy énekeljenek együtt himnuszt Krisztus király dicséretére. Majd felsorolja Jézus Krisztus azon elnevezéseit, melyekkel az első századokban próbálták megragadni Krisztus legfőbb tulajdonságait (1–5. versszak). Az idézett versszakokat Babits Mihály fordításában is közöljük.

¹ Buzna: *De hymnis Sancti Hilarii*, 76.

Hymnum dicat turba fratrum,
hymnus cantus personat,
Christo regi concinantes
laudem demus debitam. (1.)

Tu Dei de corde verbum,
tu via, tu veritas,
Iesse virga tu vocaris
te leonem legimus. (2.)

Factor caeli, terrae factor,
congregator tu maris,
Omniumque tu creator,
quae pater nasci iubet. (5.)

Himnuszt mondjon minden testvér,
himnuszt zengjen énekünk,
dalolván Krisztus királynak,
köteles dicséretet!

Te ige az Úr szivéből,
Út, Igazság, és Ige,
Akit Jesse vesszejének,
oroszlánnak olvasunk.

Atyja égnek, földnek atyja,
tengereket sürlelő [!],
s mindeneknek alkotója,
amit az Úr élni hív.

A 2. rész az angyali üdvözlettel kezdődik, amelynek következménye, hogy Szűz Máriától megszületik az isteni gyermek: mágusok imádják, és királyi ajándékokkal tisztelik meg. Heródes azonban királyi hatalmát félti tőle: meg akarja gyilkolni, ezért isteni figyelmeztetésre szülei Egyiptomba menekítik (6–9. versszak). Heródes nem tudva ezt, legyilkoltatja a csecsemő korú fiúgyermeket:

Virginis receptus membris
 Gabrielis nuntio,
 Crescit alvus prole sancta;
 nos monemur credere. (6.)

Rem novam nec ante visam:
 virginem puerperam.
 Tunc magi stellam secuti
 primi adorant parvulum. (7.)

Szent magzattal duzzad a méh;
 s int az ég hogy hinni kell
 e sohasem látott új dolgot:
 fiatszló szűz leányt.

Elsőbb csillagjáró bölcsek
 imádták a kisedet,
 aranyat és tömjént hozva,
 mint királyi adományt.

A 3. részben Jézus megkezdi nyilvános működését: hirdeti a mennyek országát, isteni erejével csodákat tesz, betegeket gyógyít, halottakat támaszt fel; öt kenyérrel és két hallal ötezer embert jóllakat, és kiválaszt tizenkét apostolt, hogy hirdessék tanait. Egy közülük árulója lesz, Júdas. Ő Annás főpapnak elárulja Jézust, aki kiszolgáltatja Pilátusnak (8–16. versszak):

Debiles facit vigere,
 caecos luce illuminat,
 Verbis purgat leprae morbum,
 mortuos resuscitat. (12.)

Ex quis unus invenitur
 Christi Judas traditor;
 Instruuntur missi ab Anna
 proditoris osculo. (15.)

A gyengéket meggyógyítja,
 a vakokra fényt derít;
 szavától tisztul a poklos
 és föltámad a halott.

Kik között akadt a Júdás,
aki árulója lett.
S Annás főpap katonáit
áruló csók vezeti.

A 4. részben Pilátus vizsgálatnak veti alá Jézust, de nem találja bűnösnek, ennek ellenére a nép követelésére halálra ítéli: megkorbácsolják és keresztre feszítik. Jézus Krisztus szenved a keresztfán, majd nagy kiáltással hívja Atyját, és meghal. A templom kárpitja meghasad, a világ elsötétül, majd József eltemeti (17–22. versszak):

Scandere crucem iubetur
innocens pro noxiis;
Morte carnis, quam gerebat,
mortem vincit omnium. (19.)

Tum Deum clamore magno
patrem pendens invocat;
Mors secuta membra Christi
laxat stricta vincula. (20.)

Végül a Keresztre vonták,
gazokért az Igazat.
Aki húst öltött és meghalt:
így győzte le a Halált!

Ott függ, és nagy kiáltással
hívja atyját, Istenét.
Jön a halál, és megoldja
Krisztus láncát, tagjait.

Az 5. részben Jézus a sírban fekszik, amelyet katonák őriznek. Isten angyala azonban elgördíti a sziklát a sír bejáratától: Krisztus feltámadt. A feltámadást látja Júdea, de letagadja. Először az asszonyokhoz jut el a hír, hogy Jézus él. A harmadik napon a feltámadt Jézus megjelenik apostolainak, zárt ajtókon keresztül (23–28.):

Seque a mortuis paterna
suscitatum dextera
Tertia die redisse
nuntiat apostolis. (27.)

Mox videtur a beatis,
 quos probavit, fratribus;
 Quod redisset, ambigentes,
 intrat clausis ianuis (28.)

Majd apostoloknak adta
 tudtul, hogy harmadnap öt
 halottaiból kikölté
 égi Atyja jobbkeze.

A választott testvéreknek
 így mutatja meg magát,
 s ha kétkednek, hogy feltámadt,
 bejön zárt ajtókon át.

A 6. részben a feltámadott Krisztus feltárja a törvény parancsait híveinek, kiárasztja rájuk a Szentlelket, aki a Szentháromság köteléke. Megparancsolja nekik, hogy az egész földkerekségen kereszteljék meg a hívőket, segítségül hívva az Atya nevét, és megvallva a Fiút. Misztikus hitükben megújulnak: Isten fiaivá válnak (29–31. versszak):

Dat docens praecepta legis,
 dat divinum spiritum,
 Spiritum Dei perfectum,
 trinitatis vinculum. (29.)

Praecipit totum per orbem
 baptizari credulos;
 Nomen patris invocantes,
 confitentes filium. (30.)

Mystica fide revelat
 tinctos sancto spiritu,
 Fonte tinctos, innovantos,
 filios factos Dei. (31.).

Inti a törvényre őket,
 küldi Szentlelkét nekik:
 Isten lelkét, a Háromság
 összetartó szellemét.

S szabja, hogy kereszteltetvén
világszerte, aki hisz,
az Atya nevét imádva,
híven vallva a Fiút,

s a Lélekben megfürödve
lássa a hit titkait,
megfürödve, újrászúlve,
mint Istennek gyermeke.

Ezután következik a három utolsó versszak, a 32., 33. és a 34., melyeket valószínűleg akkor költöttek hozzá, amikor Írországban ez a himnusz a hajnali zsolozsma részévé vált:

Ante lucem, turba fratrum,
concinnemus gloriam,
Qua docemur nos futuros
sempiterno saeculo. (32.)

Galli cantus, galli plausus
proximum sentit diem;
Nos cantantes et precantes,
quae futura, credimus. (33.)

Immensamque maiestatem
concinnemus iugiter,
Ante lucem nuntiemus
Christum regem saeculo. (34.)

Hajnal előtt, minden testvér,
zengjük ama Glóriát,
amely megtanított rá, hogy
életünk nem múlik el.

Kakas hangja, szárnya tapsa,
érzi a kelő napot.
Mi imával s dallal hívjuk,
amit jönni vár hitünk,

és a végtelen felséget
 énekelve végtelen
 hajnal előtt, világ előtt,
 zengjük a Krisztus királyt.

A 4. HIMNUSZ EREDETISÉGÉNEK KÉRDÉSE

Buzna Viktor e himnusszal kapcsolatban az eredetiség kérdését állítja vizsgálódásának középpontjába. Abból indul ki, hogy Cl. Blume nagy kritikai apparátussal bizonyítja Hilarius szerzőségét. Felsorolja és egybeveti egymással valamennyi kódexét, és erre az eredményre jut:

Talán ez Hilarius legrégebbi himnusza, és ez az egyetlen sértetlen azon himnuszok között, amelyeket Hilarius költött.² Ez magának Clemens Blumének vallomása. A szöveg tizenegy legrégebbi kézírata a VII–XII. századból származik, közülük hét Hilariust nevezi meg szerzőjének, a többi négy nem tagadja szerzőségét. Tehát a VII. századtól egyetlen szerző sem vitatja el Hilariustól a szerzőséget, ennek ellenére nem merek csatlakozni Cl. Blume véleményéhez, de ugyanezt cáfolni sem tudom. Az a körülmény azonban kisebbíti a kéziratok sokaságának jelentőségét, hogy oly mértékben függenek egymástól, hogy a későbbi kódexek írói szinte mindent a korábbiaktól vettek át. Az pedig, amivel ezt a nehézséget Blume el szeretné háritani, nem tűnik számomra olyan valószínűnek, hogy abban megnyugodhatnék. Ezt a gyengésséget maga Blume is elismeri.³ A kéziratok számából tehát – amelyek ír-kelta eredetűek – nem lehet érvelni.

Ezenkívül nem kevésbé ingat meg Toddius érvelése,⁴ aki a „testvérek tömegét” szerzetesi közösségnek akarja érteni, akiknek hajnalban fel kellett kelniük zsolozsmázni; erről azonban Hilariusnak semmiféle tudomása sem lehetett. Az pedig, amivel Blume ezt a nehézséget át akarja hidalni [...], nem tűnik olyan valószínűnek, hogy abban megnyugodhatnék.

A legnagyobb nehézséget azonban az jelenti, amit maga a verselés rejt magában; ennek lényegét W. Meyer ilyen módon fejti ki: „Ezek az időmértékes szeptenáriusok egyáltalán nem törődnek a *nyolcszótagos tagolásával*. A 70 sorból 30 a 4. és az 5. szótagot egy szóvá kapcsolja össze, mint ez: »debiles facit vigerek.«” A harmadik himnuszban és a jelen *Hymnum dicat* himnuszban ugyanaz a sor egészen másképpen van kezelve (Blume: „itt enjambement a szabály, ott sohasem,” *Analecta Hymnica*

² Blume - Dreyes: *Analecta Hymnica* LI, 271.

³ Uo., 269.

⁴ Uo., 270.

LI, 270. Már csak emiatt is lehetetlennek tartom, hogy Poitiers-i Hilarius szerezte volna a *Hymnum dicat* kezdetű himnuszt). Ez érvként sokat érne, maga Blume is jól értette: „Ez igen jelentős, de nem áthidalhatatlan nehézséget rejtene magában, de ennek bizonyítása ezen a helyen igen messzire vezetne.”

Amit most fogok mondani, másokra hagyom, hogy bizonyítsák és tovább kutassák. Sokat tétováztam eme verssorok kapcsán:

Mors secuta *membra* Christi
Laxat *stricta vincula*.

Észrevettem ugyanis bizonyos hasonlóságot ezen kijelentés és azok között, amelyeket Venantius Fortunatus valamiféle csodálatos áhítattal, egyszersmind a kiváló költő művészetével igen híres *Pangue lingua* kezdetű énekében így utánczolt:

Dulce lignum, dulce clavo
dulce pondus sustinens.
Flecte ramos, arbor alta
tensa laxa viscera. (8–9. sor)

Mivel a VI–VII–VIII. századoknak semmilyen más énekében ezt a rendkívül egyedi és nagyon is költői gondolatot nem tudtam megtalálni, és minthogy Fortunatus Poitiers püspöke volt, és egyben Hilarius életének írója is, könnyen hajlok arra véleményre, hogy ezt a *Hymnum dicat* himnuszt, amely ugyanolyan metrumban készült, mint a *Pangue lingua* himnusz, esetleg Fortunatus költötte, idő múltával azonban tévesen Poitiers-i Hilariusnak tulajdonították.⁵

Az a három érv, melyeknek alapján Buzna Viktor bizonytalankodik a 4. himnusz eredetiségének kérdésében, szerintem nem releváns. Az a tény ugyanis, hogy az említett 11 kódex közül 7 Hilariust tartja a negyedik himnusz szerzőjének, 7 pedig nem tagadja, igenis súlyos érv, mert azt jelenti, hogy hosszú évszázadokon keresztül senki sem állította az ellenkezőjét, azaz nem tagadta Hilarius szerzőségét. A testvérek tömege (*turba fratrum*) megszólítás a himnusz elején vonatkozhatik a keresztény hívőkre is, nem feltétlenül kell szerzetesi közösségre utalnia. Ami pedig a 3. és a 4. himnusz metrumát, a trochaikus tetrametert illeti, az, hogy Hilarius másképpen alkalmazza a 3. himnuszban, mint a 4.-ben, magyarázható azzal, hogy különös gonddal fordult a versformák felé. Jól mutatja ezt, hogy első három himnuszának versformája más és más, jóllehet témájuk azonos: mindegyik Jézus Krisztusról szól. Az elsőben az Atyaisten és a Fiúisten viszonyát vizsgálja, a másodikban Jézus

⁵ Buzna: De hymnis Sancti Hilarii, 77–78.

feltámadását, a harmadikban megkísértését az ördög által. Az lett volna a legkézenfekvőbb, ha mindegyiket azonos versformában írta volna, mint ahogy Szent Ambrus tette himnuszaiban. Hogy nem ezt tette, hanem mindegyiket más formában írta meg, annak csak az lehetett az oka, hogy vonzódott a versformákhoz. Ha ez így van, akkor szinte szükségszerű, hogy ha két himnuszt ugyanabban a versformában készít el, akkor ügyeljen arra, hogy másképpen alkalmazza ugyanazt a formát az egyikben, mint a másikban a *variatio delectat* elve alapján. Buzna azon ötlete pedig, hogy a 4. himnuszt Venantius Fortunatus írta volna, nem több pusztá feltevésnél, amit nem lehet bizonyítani.

Buzna Viktor doktori disszertációjának utolsó két bekezdésében így összegzi véleményét Hilarius költészetéről:

Szent Hilarius, poitiers-i püspök tehát, ahogyan biztosan tudomásunkra jutott, elsőként költött keresztény himnuszeket a latinok között. Ebben a művészi verselésben kevésbé sikeresnek tartották, amit igen nagyon sajnálunk, mivel tehetsége és himnuszköltő erénye teljesen és tökéletesen elégségesnek tűnik az ítéletalkotásra. Szent Ambrus, Milánó püspöke, aki ebben a műfajban Hilarius nyomdokán járt, nemességével, világosságával, fényességes himnuszköltői gyakorlatával kezdte háttérbe szorítani Hilariusunkat, és szép lassan himnuszaik emlékét is elhomályosította. Már Hispaniai Isidorus jelezni látszik ezt eme szavakkal: „Hilarius után Ambrus püspök, nagy dicsőségű Krisztusban és az egyházban igen híres doktor, ékesszóló és közismerten híres az efféle énekben, és az ő korától fogva kezdtek elterjedni ugyanezek a himnuszek a milánói egyházban, s e hírességének ápolását az egész nyugati egyházban megőrizték.”⁶ „Hogyha Hilarius az arretinói kódexnek három himnuszához hasonló himnuszeket írt a továbbiakban is, azt mondhatnám, hogy nem csoda, hogy a műveletlen nép tetszését nem nyerte el, és a liturgiában sem kapott helyet, minthogy kevésbé voltak alkalmasak az éneklésre, és még nehezebben lehetett érteni őket.”⁷

Azonban, ha ebből a három himnusból egyáltalán megítélhetem, nagyon is megérte a fáradságot, hogy gondosabban vizsgáltam ezt a három himnuszt, mert belőlük világosan láthatjuk, hogy Hilarius azon megbecsült költők közé tartozott, akiket Hieronymus, Isidorus és más igen híres férfiak a legnagyobb dicséretekkel halmoztak el.⁸

⁶ S. Isidorus: De officiis ecclesiasticis I, cap. 6, 2 = PL 83, col. 743.

⁷ Buzna: De hymnis Sancti Hilarii, 79: „Quod si Hilarius similitudinem scribendi trium illorum Codicis Arretini hymnorum etiam in reliquis suis carminibus secutus est, non sane mirum esse dixerim, quod a populo rudi non probarentur, neque in liturgiam acciperentur, quippe quae ad canendum minus essent apta, ad intelligendum etiam difficiliora.”

⁸ Uo., 79.

Babits Mihály, aki a negyedik himnuszt magyarra fordította, ezt írja Hilariusról *Amor Sanctus* című művében: „Szent Hilarius, a legrégebb latin himnuszköltő, akinek néhány verse, bár csonka és megromlott szövegben, ránk maradt, maga is ilyen irodalmilag tanult neofita volt, s filozofikus töprengések vezették a kereszténységhez.”⁹ A negyedik himnuszt pedig így értékeli a „Jegyzetek a himnuszokról” című részben:

Hymnum dicat...: Régi ír források Hilariusnak tulajdonítják. Reggeli himnusz, s egyszersmind az evangélium énekes kivonata; érdekes vegyüléke költészetnek és tanító szándéknak, kései klasszicizmusnak és primitív kereszténységnek. Verse klasszikus sorokból áll, hasonlók például a görög drámákban is előfordulnak. De e klasszikus versből csak a rím hiányzik, hogy teljesen modern hatást tegyen.¹⁰

Érdemes megjegyeznünk, hogy Babits Mihály, a költőfejedelem, egyáltalán nem kritizálja Hilarius költészetét, sőt a negyedik himnuszból idézett értékelése inkább pozitív kicsengésű. Ezt megerősíti *Az európai irodalom története* című könyvében a *Pervigilium Veneriss*zel kapcsolatban tett megállapítása is:

A pogány latin költészet utolsó ránk maradt nagy gyönyörűsége is, a *Venus virasztása* c. elragadó tavaszi költemény (melynek szerzőjét nem ismerjük) ezt az erotikus természetmitológiát ünnepli. Klasszikus trochaesuai már a hangsúlyos ütemek ízét éreztetik, mint valami modern népies vers. Ugyanebben a versben zeng nemsokára a Hilariusnak tulajdonított nagy himnusz is. De ez nem Venushoz már, hanem Krisztushoz.¹¹

Henry Spitzmuller 1971-ben publikálta *Poésie latine Chrétienne du moyen âge* című antológiáját, amelyben hat himnuszt közöl Hilarius neve alatt: *De extremo iudicio* – Az utolsó ítéletről;¹² *Apparebit repentina dies magna Domini* – Hirtelenül fog megjelenni az Úr nagy napja; *De Vita Christi* – Krisztus életéről;¹³ *Hymnum dicat turba fratrum, hymnum cantus personet* – Himnuszt mondjon minden testvér, himnuszt zengjen énekünk; *Hymnus de Trinitate sive de consubstantiali Verbo* – Himnusz a Szentháromságról vagy az egylényegű Igéről;¹⁴ *Ante saecula qui manens* – Aki a századok előtt maradván. Kommentárjában közli annak a három himnusznak a címét, amely biztosan Hilariustól származik, továbbá más három himnusznak a címét,

⁹ Babits: *Amor Sanctus*, 13–14.

¹⁰ Uo., 169.

¹¹ Babits: *Az európai irodalom*, 94.

¹² Spitzmuller: *Poésie latine chrétienne*, 22–32.

¹³ Uo., 28.

¹⁴ Uo., 32.

amelyeket szintén Hilariusnak tulajdonítanak, de bizonytalanul: *Lucis largitor splendide; Ad coeli clara non sum dignus sidera; Hymnum dicat turba fratrum*. Majd ezt a megjegyzést teszi: „Az első kettő tulajdonítása kétséges, a harmadik valószínű.”¹⁵

Mario Simonetti a *Dictionnaire Encyclopédique „Hilaire de Poitiers”* című szócikkében ezt a megállapítást teszi:

A nyelv és stílus okán nem tekinthetők hitelesnek egy himnuszt, amely más úton jutott el hozzánk [a *Hymnum dicat* kezdetűt]. Ez a himnusz trochaikus versekben magasztalja Krisztus megváltó művét. Két másik himnusz és az Abra nevű leányához írt levél biztosan apokrifok.¹⁶

Késő császárkori és kora középkori források is bizonyítják, hogy Hilarius írt himnuszt. Szent Jeromos *De viris illustribus (Hírneves férfiak)* című ókeresztény irodalomtörténetében Hilariusnak szenteli 100. fejezetét, amely mintegy 20 sor terjedelmű. Ebben a következő tételt is említi: *Liber hymnorum et mysteriorum alius* – „Himnusok és misztériumok másik könyve.”¹⁷ Venantius Fortunatus *Vita Sancti Hilarii (Szent Hilarius élete)* című költői hangvételű írásának 14. fejezetében utal Hilarius fő prózai művére és himnuszaire: „Qualiter ille indivisae trinitatis libros stilo tumente contextuit, aut Davitici carminis sermone coturnato per singula reseravit?” – „Milyen fennkölt stílusban fűzte össze az osztatlan Sentháromság könyveit, vagy a dávidi éneknek egyes darabjait milyen költői hangnemben tárta fel?”¹⁸

BIBLIOGRÁFIA

- Babits Mihály: Az európai irodalom története. Budapest: Európa Könyvkiadó - Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.
- Babits Mihály: Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnusztok latinul és magyarul. Fordította és magyarázta Babits Mihály. Budapest: Helikon Kiadó, 1988.
- Blume, Clemens (ed.): *Analecta Hymnica Medii Aevi*, LI: *Thesauri Hymnologici Hymnarium*. Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus. Leipzig: Reisland, Zweite Folge: 1907.
- Blume, Clemens - Dreves, Guido M. (eds.): *Analecta Hymnica Medii Aevi*, XXVII: *Hymnodia Gotica*. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus. Leipzig: O. R. Reisland, 1897.
- Buzna Viktor: *De hymnis Sancti Hilarii episcopi Pictaviensis*. Coloczae: 1911.
- Hieronymus: *De viris illustribus* = Herdingus, Guilelmus (ed.): *Sancti Hieronymi De viris illustribus*. Lipsiae: 1879.
- Isidorus, Sanctus: *De officiis ecclesiasticis* = PL 83.

¹⁵ Uo., 1760.

¹⁶ Simonetti: Hilaire de Poitiers, 1158.

¹⁷ Hieronymus: *De viris illustribus*, 57.

¹⁸ Fortunatus: *Vita Sancti Hilarii*, 6.

- Fortunatus: Vita Sancti Hilarii = Fridericus Leo (ed.): Venanti Honori Clementiani Fortunati opera poetica, Vitae sanctorum, Vita Sancti Hilarii. Monumenta Germaniae Historica, Auctorum antiquissimorum tomi IV pars prior. Berolini: 1881.
- Meyer, Wilhelm: Die drei arezzaner Hymnen des Hilarius von Poitiers und Etwas über Rythmus. Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Heft 3. Berlin: 1909.
- Simonetti, Mario: Hilaire de Poitiers = Dictionnaire Encyclopédique du Christianisme Ancien, tome 1. Les Editions du Cerf: 1990, 1154–1158.
- Spitzmuller, Henry (ed.): Poésie latine chrétienne du moyen âge, IIIe–XVe siècles. Textes recueillis, traduits et commentés par Henry Spitzmuller. Desclée De Brouwer: 1971.